

ХУДОЁРХОН ВА РОССИЯ ТАЖОВУЗИГА ҚАРШИ ХАЛҚ ХАРАКАТЛАРИ

Рус давлати Бухоро ва Хива хонликларига қарши уруш олиб бораётган йиллари Кўкон хонлигида чуқур сиёсий ва ижтимоий иқтисодий инкироз ҳукм сурмоқда эди. Бу вақтларда хонлик ерларининг ярми Рус давлати томонидан босиб олинган бўлиб, унинг чегараси асосан Фарғона водийсидан иборат эди.

Аввалги саҳифаларда кўрсатилганидек, Худойёрхон сиёсий жихатдан ўта кўрлиги, кўроклиги ва шахсиятпарастлиги орқасида русларнинг ҳам, халқнинг ҳам куз ўнгида ўз обрўсини тўккан эди. У қандай бўлмасин, тахтни саклаб қолиш учун Рус давлатига таянишга, унга ўзини яхши кўрсатишга каттик тиришди. У рус ҳукумати вакилларига содиклиги ва ҳар қандай хизматга тайёрлиги ҳақида бирин кетин хатлар ёзиб турди. Хатто Россия билан хонликни бир давлат дейишгача борди. Масалан, у бу ҳусусда 1869 йил 18 апрелда Туркистон генералгубернаторлиги маъмуриятига шундай хат ёзган: «Сизлар томонга қочиб ўтган сарбоз Турсункулов билан юборган самимий хатингизни олдим. Сизга нисбатан бўлган дўстлик туфайли мазкур сарбозни кечириб, сарпо қийғиздик ва хурсанд қилдик. Чунки у бегона давлатга эмас, балки Кўкон билан бир давлат — Россияга, яъни бир мамлакатга қочган». (ЦГВИА, ф. ВУА, д. 6814, л. 9.) Демак, Худойёрхон ўз вақтида хоинлик қилиб, душман тарафига ўтган кишини афв этиб, бу билан Россияга содиклигини изҳор этган. Айниқса, унинг «бир давлат» ҳақидаги гаплари Рус давлатининг итоаткор хизматкорига айланганидан далолат беради. Туркистон генералгубернаторлиги маъмуриятининг Худойёрхонга юборган жавоб хатида унинг сўзларидан мамнун бўлганликлари уқдирилган (Ўша жойда, 10 бет.). Худойёрхон Россия паноҳида тахтда утиришни ва айшу ишрат қилишни афзал кўрди. «У, — деб ёзган эди Иброт, — Русиядан хотиржам бўлиб, вақтини ўйинқулгу билан ўтказуб, қуш солмоқ ва кўпқари чопмоқ йўлларинда бўлуб, уламо ва фузало насихатларига амал қилмай, жабру зулм тарафига ўтиб турганида, раияту халқ (ундан) юз ўғирди» (Исҳоқхон Жунайдуллоҳожа ўғли (Иброт), Фарғона тарихи. Мерос, Т., 1991, 310 бет.) Худойёрхон давлат манфаатлари ва тақдирини ўйламай, Россияга орқа қилиб, қўнғлига нима келса, шуни қилаверган. Шу боисдан маҳаллий ва рус манбаларида хонни

кораловчи маълумотлар серобдир. Уларда Худоёрхон тенги йўк очкўз, молпараст, ута шафкатсиз ва золим сифатида тасвирланади. «Худоёрхон, — деб кўрсатилади манбада, — кўп бадавлат булиб, хотинларни кўпайтиришга хирс кўйган. Кайфу сафони, рохатни ва тинчликни яхши кўрган. Халкнинг фойдасига иш юритмаган... Мамлакатнинг турли томонларида бир нечта богларида гуллар орасида кайфу сафо килиб етган, бедана, каклик ва хўрозларни уриштириш билан шугулланган. Масхарабозлар ва хофизлар ҳамда маъносиз ўйинлар билан умрини ўтказган.

Молу дунёга хаддан зиёда хирс кўйган ва ўзининг хазинасини бойитиш учун кўп солиқлар солган» (Ахмад Заки Валидий. «Худоёрхоннинг сунгги кунлари». УЗФА Шаркшунослик институти, инвентар раками 15743, 7—8бетлар.)

Худоёрхон давлат харажатларини камайтириб, шахсий бойлигини орттиришда ҳеч нарсадан тоймаган. Окибатда маъмурият вакилларининг таъминоти ночор холга тушиб колган. Хон хохлаган ер, кишлок ва овулни тортиб олиб, ўз мулкига айлантирган. Унинг виждонсизлиги шу даражага борганки, ўз пири ва эшони Миён Сохиб хазратнинг Шохойим исмли хотинини зўрлик билан хотинликка олган (Ўша жойда, 9 бет.)

Унинг ўзи «кўп ёмон табиатли киши бўлиб» ёктирмаган кишиларини каттик жазолаган ва халкнинг мухаббатини қозонишни ҳаёлига ҳам келтирмаган. (Ўша жойда, Ўша бет)

«Худоёрхоннинг мана шундай ишлари ва разил ахлоки халк, беклар, сипохийлар, бойлар ва уламоларнинг норозилигини чакирган».

Худобрхон солиқ турларини кашф этишда ва уларни ундиришда тенги йўк устаси фаранг бўлган. Масалан, бир бог ҳашакдан, бир пиёла сутдан, ўнта тухумдан, масхарабозлардан, айик ўйнатувчилардан, дўкон қоровулларидан олинадиган ва бошқа хилмахил солиқларни кашф этган.

Худоёрхон барча нарсалардан солиқ тўплаб, катта бойлик орттирган. Бу ҳақда рус манбалари ҳам далолат беради: «Солиқлар олинадиган буюмларнинг турлари жуда кўп бўлиб, улар имкони борида барча нарсалардан олиниб, халк том маънода шилинган.

Хатто камбагаллар келтириб сотадиган камиш, шохшабба, янтоқ ва шунга ўхшаш нарсалардан солиқлар ундирилган. Кейинги вақтларда тоғлардан ариқлар орқали оқиб келадиган сувларга ҳам солиқ солинган. Фақат нафас олинаётган ҳаводан солиқ олинмаган, холос. Бу ҳол хонга қарши норозиликнинг асосий омилларидан бири бўлган эди».

Худоёрхоннинг каттик зулми ва адолатсизлиги, огир иқтисодий ҳаёт ҳамда унинг Россиянинг хизматқорига айланиши халқ газабини кўзгатди. Шунинг учун хонга қарши халқ билан биргаликда сарой ҳарбийлари ва амаддорлари, рухоний ва савдо вакиллари ҳам бош кўтарди. Бунда ўзбеклар, қирғизлар ва тожиклар фаол қатнашиб, ватан хоини Худоёрхонга ва Рус давлатининг тажовузига қарши қурашдилар. Бу ҳаракатнинг юзага келишида қирғиз Мулла Исҳоқ мулла Ҳасан ўғли ҳам муҳим ўрин эгаллаб, Пўлатхон номи билан шухрат қозонган эди. Мулла Исҳоқ тахминан 1844 йили тугилган. Унинг отаси Мулла Ҳасан ўқимишли киши бўлиб, Маргилондаги Окмадрасада мударрислик қилган. Мулла Исҳоқ даставвал Кўкондаги Тункаторда, сунгра отаси ҳузурида таълим олган. Бир неча йил ўтгач, яъни 1867 йили Фарғонадаги Сўхга келиб, ўз қабилadoшларининг яйловида 2 йил яшаган, сўнгра Ухндаги масжидда имомлик қилган. Кўп ўтмай у Андижон шаҳрига бориб, масжидларнинг бирида имомлик қилган. Айтиб бериш пайтида тамаки савдоси билан шугулланиб, Тошкентга қатнаб турган. Бу ерда Мулла Исҳоқ хонликнинг нуфузли кишиларидан бири қурамалик Абдумўмин оталик билан дўстлашиб, Тошкентга

келади. Хонликнинг сиёсий курашларида фаол катнашган ва кўпни кўрган Абдумумин кўп воқеаларни гапириб бериб, Мулла Исхоннинг сиёсий онгини уйғотади. Бу вақтда, яъни 1872 йили Шердодхон бошчилигидаги бир неча киргизлар Самаркандга боришиб, Кўкон хони Олимхоннинг невараси Пўлатбекни тахтга ўтказиш хақидаги мақсадларини баён этадилар. Бу ишни амалга оширишда киргиз қабилалари бевосита ёрдам беришлари маълум қилинади. Аммо тахт учун курашларда буvasи Олимхон ва отаси Иброҳимбек ўлдирилганлигини эсдан чиқармаган Пўлатбек таклифни қабул этмайди. Шундан кейин Шердодхон Тошкентга келиб, Абдумўмин оталик хонадониди меҳмон бўлиб, Пўлатбекнинг рози бўлмаганлигини сўзлаганда Мулла Исхон унинг номи билан тахт учун курашишни зиммасига олган. Шу равишда Мулла Исхон Пўлатбек, яъни собиқ ҳукмдор Олимхоннинг невараси сифатида сиёсий курашга киришади. У халқнинг Худоёрхон зулми ва Рус давлатига қаршилигини яхши англаган ҳодда ҳаракат қилиб, Наманган уездининг шимолий қисмидаги, яъни Қосон ва Нанай оралигидаги Қутлук Саъид қабиласининг ёрдами билан атрофига 500 кишини тўплайди. Шу равишда Пулатбек бошчилигидаги кўзғолон бошланган эди. Айтиб ўтиш лозимки, бу вақтгача Маъмир Мерганов бошчилигида Андижон уездида киргизлар ва Маъмур Шоумурзоков раҳбарлигида Чотқолда кўзғолонлар кўтарилган эди. Улар хон аскарлари томонидан бостирилган. Пўлатбек бошчилигидаги халқ ҳаракати ўша кўзғолонларнинг давоми эди.

Наманган шаҳрига Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги ҳукумат қўшини қелганида Пўлатбек тўқнашувдан кўркиб, чекинишни лозим топди. Аммо Қосонда хон аскарлари билан тўқнашувда мағлубиятга учради. Абдурахмон офтобачи унинг кўп сафдошлари ва кўзғолон катнашчиларини ўлдирди ҳамда асир олди. Пўлатбек бир гуруҳ қишлоқлари билан Чотқол тоғларига қочишга улгурди. У 1875 йилнинг бошларида Чотқолдан чиқиб, Кўкон атрофидаги Лайлакка келиб, 200 кишини тўплайди. Ўша йили июлнинг биринчи ярмида Пўлатбек Ўзғанда кўтарилган кўзғолонга бошчилик қилиб, хонликка қатта ҳавф тўғдирди. Уларга қарши хон Иса Авлиё, Абдурахмон офтобачи ва Саримсоқ эшик оғаси бошчилигида 4000 қишлоқ аскар юборган. Бироқ 1875 йил 28 июлда бу йирик амалдорлар қўшин билан кўзғолончилар томонига ўтиб, бирлашганлар. Худоёрхоннинг ўғли Андижон ҳокими Насриддинбек 5 минг қишлоқ қўшин билан уларга қўшилган. Хонликнинг асосий ҳарбий қисмлари ва лашқарбошиларнинг кўзғолоғчилар томонига ўтиб кетиши Худоёрхон тақдирини халқ этган омиқ бўлди. Ўша кезлари хон билан суҳбатлашган Г. Вайенбергнинг сўзича, Худоёрхон «кўзғолончилар русларга қарши курашишни» мақсад қилиб қўйганлигини айтган. Қирғизларнинг газот байроғи остида бош кўтарганликлари ҳам шундан далолат беради. Бу ҳусусда Кауфман ҳам 1875 йил 15 сентябрда ҳарбий вазирга ёзган хатида гапириб: «Бутун Кўкон аҳолиси бизга қарши очикданочик бош кўтарди», — деган. Эндиликда Худойрхоннинг Россия қўлалига таянишдан бошқа иложи қолмай, ёрдам сўраб Кауфманга мурожаат этди. «Шу қўллардаги оғир ва бахтсиз пайтларда, — дейилади унда, — менинг Мулла Иса Авлиё, Абдурахмон парвоначи ва Қолназар парвоначи синғари энг ишонқли қишлоқим қўшин билан душманларим — қирғиз қўзғолончиларига қўшилдилар ҳамда менга қарши урушмоқчилар.

Мен ҳамма вақт сиз, олий ҳазратларидан дўстлик ва ёрдам қўтиб турганлигим боисидан бу қал ҳам мени эътибордан четда қолдирмағайсиз. Шаҳсан ўзимни ва Кўкон хонлигини улуғ император жанобларининг ихтиёрига топшираман ҳамда қўшинни тўплар билан биргаликда имқони борича тезроқ Кўкон шаҳрига юборишингизни сўрайман» (Память о

Фергане. 1901, стр. 17—18.).

Худоёрхон узилкесил ўзини ҳам, бутун хонликни ҳам бутунлай боскинчилар оёғи остига ташлади. У шу даражада ишончни йўқотган эдики, фурсатни ганимат билиб, кочишга қарор қилади. «Охир уламр саксон ароба кўч хазина ва ойимлар, бекалар, етти ароба танга» билан 1875 йил 22 июлда йўлга чиқади. Унинг ёнида 4000 пиеда ва 2000 отлик аскар, 68 тўп борган. Бирок Кукондан 10 чакирим юрганларидан кейин мазкур кўшин хонни ташлаб кетган. Хон 500 аскар билан йўлни давом эттирган. Кўкондан харбий қисмлар Худоёрхонни тутиш учун кетидан қувган ва тўқнашувлар оқибатида хон аскарларидан 8 киши ўлдирилган, 9 киши ярадор қилинган. 1875 йилнинг 7 августида Худоёрхон Хўжандга келгач, Тошкентдаги рус харбий маъмурияти ишончини қозонган кишилар, хусусан, Саъидазимбой воситачилигида генералгубернатор билан қандай муомалада бўлиш ҳақида маслаҳат сўраб, бир кишини унинг ҳузурига 6 минг танга ва хат билан жўнатган.

Бу киши Саъидазимбой ҳузурида бўлиб, хатни берганда у бир нуфузли рус амалдорининг уйига пул билан борган. Бу амалдор Худоёрхон Кауфманга «Ман юртимга боруб, мамлакатни тинчитиб, ўрнумга ноиб қўйиб, сўнгра борурман», деса фойдали бўлади, деган. Аммо хон Тошкентда Кауфман билан учрашганида бунинг ўрнига, «Мени императорни кўриш учун юборишингизни сўрайман», — деганини ўзи билмай қолган. Губернатор бунга розилик билдириб, йўлга отланишни айтган ҳамда қиличининг учини секин ойнага уриб қўйган. Нима учун бундай қилганлигининг сабаби номаълумлигича қолган. Шунда нуфузли кишилардан бири хонга: «Эвой, қани ул қанча ҳаракатлар илан (Тошкентдан) топган сўзларимиз, нимага демадингиз», — деганида у: «Ўша сўзлар дилимда такрор эрди, аммоки, мани тилим муҳолифат этди, тилим ҳўб дегандин кейин билдим», — деган. Яна, хон «Иш қулдан қетатурсан бўлганда кишини ўз аъзойи жавораси ҳам муҳолиф бўлур экан, узим ҳам хайрон бўлдум», — деган.

«Шундан кейин, — дейди воқеа гувоҳларидан бири, — ҳаммамиз бирдан ҳафа бўлдук. Йигисиги, кўз ёши бўлди. Ўшал кун генералгубернатор дарҳол қогоз буйруқ чиқарди: «Эртага хон Ўринбургга жўнасан», деб. Хон тақдирга тан қўймай, эми, маслаҳати ҳаракат бўлди. Хонни раъйи бекзодлар ва ойимларни Тошкентда қўйиб, қетмок маъқул бўлмади, на учунки, анда ишончлик одам бўлмади. Туркистонда ўзларига қараган эътимодлик кишилар бўлгани учун аҳли аёлларни Туркистонда қўйиб қетмок муқаррар бўлди.

Эртаси қибда жўнадук. Хон илан етмиш киши эди. Мундан Атобек нойиб қўлида юз эллик адад сипохлар ҳам бор эрди. Тошкентдан жўнаб, бир қўнуб Чимкандга бордук. Анда бу ҳафалиқларимиз устига хон Атобек нойибга бир нима, деди. Нойиб хонга бир нима, деди. Гина ва афсус тўғрисида бирбирлари ароз бўлуб, жамиъ юз эллик сипохни олиб, Атобек нойиб Чимканддан Хўкандга қайтди. Хон қолган кишилар билан жўнади. Туркистон қорилди. Хон Мусо Али мингбоши ҳавлисига тушти. Бекзодалар ва аёлга алоҳида ҳавли тайёрлаб қордилар. Анда хон беш кун туруб, аҳли аёллар билан қорлашиб, Туркистондан жўнадук. Маҳрамлар билан бирга эдук. Туркистондан қикуб, бир Қулунсурон деган ерга қорилди. Анда етиб, эртаси хон маҳрамларга қавоб қериб, айтдики: «Қар қайсиларингни аҳли аёлларинг қор, бизни бошимиздаги тақдирга ўзимиз муқтало, сизлар овора бўлманглар, деб қар қайсиларимизга бирмунчадан танга қерди, қотиха қерди. Бизлар қайтдук».

Қўриниб турибдики, Худоёрхоннинг тақдири қолимлиги, қалтақамлиги ва она қуртга қоинлик қилганлиги туқайли жуда қожеали бўлди.

1873 йили полковник Скобелев харбий вакил сифатида бир неча солдат билан Кўконга юборилган эди. У билан бирга харбий топограф Реднев ва ташки ишлар вазирлигининг вакили Вейнер ҳам борган. Улар Худоёрхон билан бирга Хўжандга кайтишга мажбур бўлган эдилар.

Руслар фойдаси тегмайдиган бўлганидан сўнг Худоёрхонни тақдирлаш у ёқда турсин, халк хисобига тўплаган хазинасини ҳам тортиб олди ва ўзини Оренбургга сургун килди. Хонни бу ерга Мулла Маъруф додхох, Косим тўқсоба, Жамил хазиначи, Мухаммад шарбатдор, Хурсанд ва Муллача (хар иккаласи кул), Мирзабой сагир ва Тожи махрам деган кишилар кузатиб борганлар.

Худоёрхон Кўкондан чикиб кетишидан олдинок юкори табака вакиллари тахтга унинг ўгли Насриддинни ва бошка номзодларни ўтказишга киришган эдилар. Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги гурухлар Насриддинни тахтга ўтказишга муваффақ бўлдилар. Бу хон Туркистон генералгубернаторлиги билан гуё яхши алоқаларни ўрнатиш максатида Кауфманга хат юборган. Бунда у ўзининг тахтга ўтирганлигини маълум қилиш билан баробар, дўстона алоқада бўлиш хақида сўз юритган. Аслида эса, у Рус давлатининг тажовузига қарши кучларни тўплашга уринди. Хусусан, у Бухоро амирига куйидаги мазмунда хат жўнатган: «Отам ўрнига тахтга ўтирган мен сизга маълум қиламанки, ҳозирда дин ҳимояси учун курашга отланган шаҳар ва дашт аҳолиси катта кучгайрат билан бош кўтарди.

ОнаВатанга муҳаббат ва содиқлик ҳамда дин учун кураш шунча кўп одамларни бир жойга жамладики, сонсаноги Худодан бошка ҳеч кимга маълум эмас. Мени Андижондан келтиришиб, кофирларга қарши курашишни зиммамга юклдилар. Биз тахтга эга бўлдик, шаҳар ва дашт аҳолиси бизни хонлик либоси билан зийнатлади. Ҳозирда кофирлар ўтадиган ҳар бир йўлга харбий қисмлар юбордик. Шахсан мени ўзим ҳам кофирларга қарши курашиш максатида беҳисоб кўшин билан йўлга чиқдим.

Олий хазрат! Сизни отам ўрнида ва исломнинг йирик ҳукмдорларидан бири сифатида кўриб, ўзимизни ишларимиз ва эзгу мақсадларимизни изҳор этмоқдаман!»

Сайидали хўжа Абдусаттор Маъзум ўгли томонидан амирга топширилган мазкур хатдан айнки, Насриддинхон Бухоро хонлигини ошқора бўлмасада, унинг ҳаракатларига хайрихоҳлик билан қарашга чақирган. Абдурахмон офтобачи ва Иса авлие ҳам Бухоро амирига ўша мазмундаги хатларни юборган. Насриддинхон ва унинг атрофидаги Абдурахмон офтобачи бошлик ҳокимият вакиллариининг юргизган сиесатини белгилашда Тошкент аҳолиси ва нуфузли кишиларга, жумладан, Саъидазимбойга юборилган мурожаат ҳам диққатни жалб этади: «Мана 12 йил ўтдики, — дейилган унда, — лаънати руслар Хўжанд, Тошкент, Ўратепа ва Самаркандни босиб олишиб, дин шўъласини ўчирдилар ва исломга зиен келтирдилар. Шунинг учун барча мусулмон аҳли урушни муқаддас бурч, деб ҳисоблайди. Худоерхон бўлса, руслар билан дўстона муносабатда бўлиб ва кўп совғалар юбориб, хатога йўл қўйган эди. У бизнинг динни қаттиқ ушлаш хақидаги насихатимизга қирмай, оқ подшоҳга берилди, ислом динидан қайтди ва қалбаки оқ подшоҳга епишиб олди ҳамда бизни орамиздан чиқди. У буларни ҳаммасини шахсий манфаатларини ўйлаб қилган эди. Шундан кейин барча рухонийлар ва хизматчиларнинг вакиллари, ҳамма қаттакичик одамлар бир ёқадан бош чиқариб, қелишмовчиликларни бартараф этган ҳолда, хоннинг қатта ўгли Саъид Мухаммад Насриддинни тахтга ўтказдилар. Бизни давлатимиздан 3 лак, яъни 300.000 киши чиқади ва бу билан биз қатта кучга эгамиз. Биз, қаттакичик ҳаммамиз ҳамда ҳар бир киши алоҳида курашишни муқаддас бурч деб билиб, бир киши қолгунга қадар жанг қиламиз ва Худонинг марҳамати

ила галабага ишонамиз.

Агарда hozir sizlar bu xatni olganningizdan keyin musulmon dinini himoya uchun muqaddas urushni xohlasangizlar, u vaqtda bir joyga to'planiib, urushga tayyor turinglar».

Абдурахмон офтобачи ва Мулла Иса Авлиё имзоси билан битилган хат шуни кўрсатадики, хонликдаги халк харакати Рус давлати ва унинг тарафдори Худоёрхонга карши каратилган озодлик кураши хисобланган. Аммо шуниси таажжубланарлики, ўша хатларнинг муаллифлари амир ва Саъидазимбойнинг Россиянинг содик тарафдорлари эканини била туриб, уларни ердан беришга даъват этганлар. Амир ва Саъидазимбой эса хатларни Туркистон генералгубернаторига топшириб, Россияга содикликларини яна бир бор намоёйиш қилганлар.

Шу тарзда, хонликдаги ватан химоячилари сардорларининг четдан ердан олишга каратилган умидлари пучга чиққан эди.

1873 йил 31 июлда Кауфман Насриддинхон хатига езган жавобида Худоёрхон билан тузилган 1868 йилги шартномани ва дўстлик алоқаларини бузмаслик шarti билан унинг хонлик макomini тан олишини билдирган. У Насриддинхоннинг Рус давлатига карши каратилган харакатларини яхши билсада, лекин вақтинчалик хон билан муроасага боришни лозим топган.

РУС КЎШИНЛАРИНИНГ БОСКИНЧИЛИКЛАРИ ВА ХОНЛИКНИНГ ТУГАТИЛИШИ

Кўкон хонлигидаги халк харакатлари ва Худоёрхоннинг қочиши орқасида юзага келган оғир вазият рус ҳукуматида кўл келди. Бу вақтда Ёттисувда турган Кауфман дарҳол Тошкентга қайтиб, хонликни босиб олиш чораларини кўрди. Бу орада, яъни 1875 йил 6 августда ватан химоячилари Тошкент тарафга юриш қилиб, Охангарон дарбсидаги Облик кишлогини эгалладилар. Улар 8 августда Тошкент билан Хўжанд ва Уратепа оралигидаги почта бекатларини эгаллаб, 16 русни асирликка олдилар. Савдогар Исаевнинг ойна заводида ўт қўйилди. Бундан хабар топган Кауфман Сирдарё вилоятининг губернатори Головачевга харбий юриш бошлашни буюрди. Головачев харбий қисм билан Тошкентдан 60 чақирим узокликдаги Тилов қалъасига борди. Бу вақтда 5000 кишилик ватан химоячилари Облик кишлогидан Тиловга ҳужум қилишга тайёрланмокда эдилар. Хар икки томон ўртасида қиска отишмалардан сўнг ватан химоячилари тоғ томонга чекинганлар.

Тошкентда Кауфман Биринчи Туркистон ўқчи батальони, Оренбург кўшинининг тўртта отлик тўпчиларини, 100 казак аскар ва бошқа харбий қисмларни Кўконга жўнатган. Бу вақтда ватан химоячиларининг айрим гуруҳлари Хўжанд атрофларида почта бекатларини ёндирганликлари ҳамда кўконликлар Нов кишлогини эгаллаганликлари хақидаги маълумотлар Тошкентга келиб турган. 5000 кишилик қирғизлар Сирдарё орқали ўтиб, Курама уездига қарашли Самгар кишлогини эгаллаганликлари тўғрисида ҳам хабарлар олинган. Шу боис Головачев Гарновский бошчилигидаги харбий қисмларга Хўжанд томонга юришни буюрган. Кўконликлар Тошкент атрофидаги Паркентга ҳужум қилармиш, деган овозаларга жавобан у жойга 1875 йил 21 август кечаси полковник

Скобелев рахбарлигидаги аскарлар юборилган.

Хакикатан ҳам Кўкон хонлигидаги ватан химоячилари руслар босиб олган Тошкент ва Хўжанд чегараларига бостириб кириб, душманга зарба беришга уринганлар. Головачев аскарлари Охангарон минтақасидаги ОбликТилов атрофларида кўконлик химоячилар устидан галабага эришганлар.

1875 йил 13 августда Кауфман йўлга чикиб, Пискентга келганида подполковник Нолдедан 9 август куни Хўжандга хужум қилган ватан химоячилари тормор этилганлиги хақидаги хабарни олган. Шу воқеа маълум бўлдики, Абдурахмон офтобачи Махрамда кўп қуч тўплаб, ўша куни Хўжандга уч томондан хужум уюштирган экан. Хусусан, Кўкон йўлидан 1015 минг кишилик ва Самгар томонидан 610 минг кишидан иборат ватан химоячилари хужум қилганлар. Кўконликлар Хўжанднинг Нов дарвозаси тарафидан бостириб кирган эдилар. Аммо барчаси душман томонидан орқага суриб ташланган. Шунга қарамай, Хўжанд хавфдан холи бўлмаганлиги учун уезд бошлиги подполковник Нолде шаҳар мудофаасини мустаҳкамлаш чораларини кўрди. Бу орада ватан химоячилари шаҳарга яқинлашиб келдилар. 12 августда уларга қарши полковник Саримович 4 рота, 100 казак, артиллерия дивизиони билан юриш қилиб, чекинишга мажбур этган. Шундан кейин у Кистакўз деган жойга жойлашган. Сўнгра у Абдурахмон офтобачининг 16 минг кишилик қўшинига хужум қилиб, уларни Кўкон йўли бўйлаб қувлади. Кўп ўтмай Тошкентдан Хўжандга қўшимча харбий қисмлар етиб келди. Бир пайтда Кауфман ва Головачев бошчилигидаги қўшинлар Хўжандга бораётганда Мирзаобод станциясида Кўкон отликлари кўринган. Улар душман аскарлари кўриниши биланок Самгар қишлоғига қочганлар. Уларнинг кетидан юборилган полковник Скобелев солдатлари Самгарга борганда 4 минг кишилик химоячилар у ердан Махрам қалъасига қайтганлиги маълум бўлган.

18 август куни Кауфман қўшин билан Хўжандга борган. Бундан олдинроқ полковник Ефимович бошчилигидаги 200 казак артиллерия дивизиони билан Самарканддан келган эди.

Умуман, Кауфман Кўкон хонлигига қарши қурашиш мақсадида харбий қисмларни Хўжандга тўплайди. Бу ерда 16 рота пиеда аскар, шу жумладан, битта сапер ротаси, 20 тўп, 900 отлик солдат ва 8 ракета станоклари жамланган эди.

1875 йил 20 августда Кауфман ўша қўшин билан Хўжанддан чикиб Кўкон йўли бўйлаб юрди; 40 чақирим йўл босгандан кейин Махрам истехкомига дуч келиб, уни босиб олишга киришди. Бу қалъа шимолдан Сирдарега, жанубдан эса айрим жойлари боғларга бориб тақалган. Унинг уруш олиб бориш мумкин бўлган гарб томони эса, сув тўлдирилган зовур билан қуршалган. Умуман, истехком етарли даражада мустаҳкамланган бўлиб, 15 минг кишидан иборат ватан химоячилари шайланиб турган. 1875 йил 22 августда шахсан Кауфман қўмондонлигида қўшин Махрамнинг орқа томонидан хужум бошлади. Шу вақтда ватан химоячилари душманни ҳам орқадан, ҳам чап томондан қуршаб олади. Душман томонидан тинимсиз егдириб турилган тўп ўқлари ватан жангчиларига яқинлашиш ва тўқнашиш имконини бермади. Шундан кейин босқинчилар хужумга ўтди. Уларга қарши ватан химоячилари 10 тўпдан ўқ узиб турган. Бунга қарши душман 12 тўпдан ўқ егдирган. Шу равишда ҳар икки томондан жанг кетаётганида Кауфманнинг буйруғига биноан генерал Головачев артиллерия воситасида хужумга ўтган. У каттик жанглардан сунг Махрам дарвозасини бузиб, ичкарига бостириб киришга муваффақ бўлган. Бу ерда

боскинчилар 16 тўп, кўп ярогаслаха, порох ва озиковкат махсулотларини ўлжага олдилар. Ватан химоячилари эса дарёга чекиндилар, лекин жуда якин масофадаги душман кучлари уларни укка тутиши оркасида жуда кўп одамлар халок бўлган. Сўнгра полковник Скобелев бошчилигидаги 500 солдат Махрам боғларида пистирмада турган ватан химоячиларига хужум килиб, 2 тўпни ўлжага олиб, уларни Кукон йўли бўйлаб 10 чакирим жойгача кувиб борган.

Махрамдаги мағлубият хонлик такцирини узилкесил хал килган омиллардан бири хисобланади. «Махрамдаги галаба, — дейилади рус манбасида, — ўзининг ўта билимдонлик ва ажойиб равишда кўлга киритилганлиги оркасида Кўкон хонлиги аҳолисига каттик таъсир этиб, уни тинчотишда ва ақлхушларини йигиб олишда муҳим ўрин тутди. Бу галабанинг аҳамияти яна шундан иборатки, Махрамда ҳаракатларнинг сардорлари ҳамда бизга қарши қаратилган барча кучлар ва маблағлар тўпланган эди. Зеро, Махрамда Абдурахмон офтобачи томонидан тулланган кучлар сони бизнинг маълумотимизга қура, 30000 кишини; кипчокларнинг кўрсатишича эса, кипчоклар ва қирғизлардан ташкил топган факат отликларнинг ўзи 50.000 одам хисобланган. Абдурахмон офтобачининг ўзи жангда қатнашган бўлсада, лекин шериклари билан бизнинг уқимиз етмайдиган жойда турган. Биз устун келиб, қуконликлар қочганларида Абдурахмон офтобачи ҳам биринчилар қатори жуфтаси урган эди. Махрамда асосан шаҳар ва қишлоқлардан қелтирилган ода: шар қатта талофат қуриб, оз қишлоқларгина уйлари қайтдилар. офтобачининг кипчок ва қирғизлардан иборат отликлари бизнинг уқимиздан ўзқроқ турганлар ва отлари қопқир бўлганлиги ўчун қочишга ўлғурдилар. Махрамдаги галабамиз бутун хонлик бўйлаб таралди».

Демак, Махрамдаги жангда Абдурахмон офтобачи ва сафдошлари ўрушга яхши тайергарлик қўрганлар, лекин жанг вақтида раҳбарликни ўрнига қўя олмай ожизлик қилганлар. Натижада ўз ҳолига ташлаб қўйилган ватан хўмоячиларидан факат 3000 отлик омон қолган, ҳолос.

Иброт ҳам Махрамдаги жанг ҳақида тўхталиб: Абдурахмон офтобачи «Русияга ўрушқоччи бўлуб, Махрамга боруб, андин Хўжандни муҳосара қилмоқ бўлуб, ҳеч иш қилмай, неча минг одам дарёга қетиб, Махрамдан қочиб, Маргинонга қетди», — деб езган эди.

Демак, боскинчилар неча минг одамларни Махрамда дарёга қўқтирган еки қириб ташлаганлар. Улар Махрамда 39 тўп, 1500 турли қурулларни, порох, 1910 пуд ўн, 837 пуд қуруч, 3200 пуд жўҳори, 224 от ва бошқа турли нарсаларни ўлжа олдилар. Булардан ташқари, солдатлар қўлга туширилган кўп тўпларни Сирдарёга ташлаб юборганлар. 1875 йил 23 августда Кауфман Махрамдаги галабани императорга телеграмма орқали маълум қилган. Буни император мамнуният билан қарши олган.

Махрамдаги мағлубият Кўкон хони Насриддинхон ва ўнинг атрофидагиларни саросимага солиб, хон дарҳол Кауфман номига қўйидаги хатни элчи Фозил Аҳмад Маҳдум Аъзам ва Мулла Муҳаммад Иса авлие орқали юборган:

«Жаноби олийлари! Бизнинг отамиз билан тинч ва дўстона равишда яшаб, ҳар икки томон халқи хотиржам эди. Менинг падари бузруқворим шариятга қарши янги тартибларни қўллаб, халқни ҳар томонлама эзди ва уни шу даражада ендирдики, бургидан тутун қикарди. Буларнинг ҳаммаси қўзғолон қўтарилишига ва отамни тахтдан маҳрум этилишига олиб қелди. Сиз яхши биласизки, Мулла Абдулқарим мироҳур орқали сизга юборилган хатга ўзқ вақт жавоб олмадик. Биз йўллар ҳавфсизлигини таъминлаш мақсадида турли жойларга қўшин юборган эдик. Сизнинг Мулла Абдулқарим мироҳўр

оркали юборган хатингиздан хайрихохлигингиз ва шартлар инобатга олинган тақдирда хонлигимизни тан олишингизни билдик. Дўстлигингиз ва яхши ниятларингизга ишонган ҳолда шартларингизнинг ҳаммасини қабул қилиб, хат ёзмакчи бўлиб турганимизда Қорахитойда (Тиловда) икки кўшин ўртасида тўқнашув бўлиб, улардан бирида (кўконликлар) чекинишга мажбур бўлганлар. Биз дарҳол Муллахожи Мирза Қарим оркали сизга ўзимизнинг дўстлигимиз ва исёнларни тўхтатилганлиги ҳақидаги хатни ёзишни буюрган эдик. Аммо кеча Маҳрамдаги Худонинг хоҳишига кўра содир бўлган воқеани эшитдик. Биз исенни бостиришга қўп ҳаракат қилдик, лекин уддалай олмадик. Шунинг учун ҳам Мулла Абдулқарим билан юбориладиган хатни жўнатишнинг иложи бўлмади. Сизнинг барча шартларингизга розилигимизни ва қипчоқ исенчиларининг қилган ишларига ўзимни ўз ичига олган хатимни Ҳозил Аҳмад Маҳдум Аъзам оркали яратилган икки от ва икки бўкчадаги совғалар билан юбормоқдаман».

18 рус асири ҳам элчи оркали Кауфман ҳузурига жўнатилганди.

Насриддинхон бир қичкина ҳарбий губернаторга қанчалик яқинмасин ва унинг олдида тиз чўкмасин, барибир, сўровлари инобатга ўтмади. Чунки рус ҳукумати Қукон хонлигини сақлаш ниятида бўлмай, уни тамомила тугатиш ҳаракатида эди. Шунинг учун ҳам Кауфман хон совғаларини олмади ва хоннинг ўзи қелиб бўйсунуши лозимлигини элчига билдирди. Эндиликда рус ҳукумати учун номигагина тахтда ўтирган Насриддинхон билан юқори даражада алоқа юргизишга асос ва зарурат йўқ эди. Кауфман, айниқса, Маҳрам ғалабасидан сўнг хонлиқнинг тамомила тормор этилишини яхши биларди.

Бу вақтда хон ва унинг атрофидаги сарой амалдорлари Қўкон мудоффаасини мустаҳкамлаш, душманга қарши қурашиш чораларини қўриш ўрнига таслим бўлишга тайергарлик қурмоқда эдилар. Зеро, 1875 йил 29 августда Кауфман қатта кўшин билан Қўкон шаҳрига қелганда Насриддинхон бошлиқ нуфузли кишилар «халқ номидан туз ва нонни қабул қилишни ҳамда ҳукмдор императордан халққа раҳмшафқат» сураганлар. Кауфман бу сўровни мамнуният билан инобатга олди ва Қукон шаҳрини урушсиз эгаллаганлиги тўғрисида императорга телеграмма жўнатди. Петербургда бу хабар хурсандчилик билан қабул қилинди. Кауфман ўша телеграммада бутун Наманган беклигини Сирдаренинг ўнг қиргоғи билан Россияга қўшишга руҳсат берилишини ҳам сўраган эди. Император агар бу тадбир қелажақда чегара ҳавфсизлигининг олдини олиш имконини тугдирса, уни амалга оширишга ижозат берди.

Кауфман бутун шаҳар бўйлаб қўшини билан ўтиб, сўнгра Қўкон атрофидаги ҳарбий лагерга қелган. Уни бу ерга Насриддинхон намоишқорона қузатиб қўйган. Кауфман вазият тақозосига кўра Насриддинхон билан вақтинчалик мурося қилиб, Маҳрам қалъасини унга қайтариб берган. У Марғилон, Шаҳрихон, Андижон, Ўш ва Наманганга хат тарқатиб, нуфузли кишиларнинг Қўконга қелишларини сўради. Мазкур жойлардан Россияга бўйсунуш борасида маҳаллий нуфузли кишиларнинг муҳрлари босилган розилик хатлари қелтирилган бўлсада, лекин улардан биронтаси ўзи қелмаган. Улар Кауфманнинг иккинчи маротаба юборган сўровини ҳам инобатга олмай, шахсан қелишни лозим топмаганлар. Бу шундан далолат берадики, улар босқинчиларга қилдан қарши бўлган. Бироқ, Россия билан Қўкон хонлиги ўртасида қарийб 25 йил мобайнида олиб қорилган урушлар мобайнида қўрилган қатта талофатлар хонлиқни ҳар жихатдан заифлаштирган эди. Бошқача айтганда, жанг қилиш нияти қору, лекин таянадиган мустаҳкам раҳбар ва қуч йўқ эди.

Кауфман мана шу ниятнинг ўзини ҳам ҳавфли ҳисоблаб, 1875 йил 5 сентябрда Марғилонга қараб қурди. Бу вақтда Марғилонда Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги

ватан химоячилари бор эди. У душманга карши туришнинг фойдаси йўклигини англаб, Маргилонни ташлаб кетади. Кауфман 8 сентябрда Маргилонга келганда айрим юкори табака вакиллари ватан химоячиларидан колган 9 тўпни «ўзларининг итоат этганликлари» белгиси сифатида унга топширганлар. Кауфман полковник Скобелев бошчилигидаги 600 казак, 1 ракета батареяси, 2 тўп ва 2 рота пиеда аскарни Абдурахмон офтобачининг оркасидан жўнатган. Душман кучлари Маргилондан 68 чакирим нарида жойлашган Мингтепага якинлашганда Абдурахмон офтобачи бошлик ватан химоячиларининг таркалиб кетганлиги ва тоғларга кочгани маълум булади. Рус аскарлари ватан химоячиларининг кетишга улгурмаган охирги кисмлари билан тўкнашадилар. Шу тарика, боскинчилар анча хавфли хисобланган ватан химоячиларидан кутулгач, Кауфман Насриддинхонни чакириб сулх лойихаси билан таништиради. Бунга кўра, Сирдаренинг унг киргогидаги жойлар Россия империяси таркибига кириши хамда харбий харажатларни коплаш учун рус хукуматига 600 минг танга товон тулаши лозим эди. 1875 йил 23 сентябрда Насриддинхон Кауфманга ўз хатини топширади: «Ярим подшоҳ! Сизга куйидаги сўровларни маълум киламан: вокеалар (кузголонлар) бошланган вақтларда мен офтобачининг кистови туфайли ихтиеримсиз хон бўлганман. офтобачи кул остида емон одамларнинг кўплиги туфайли ҳеч нарса кила олмаганман. офтобачи ўзбошимчалик билан харбий юриш килиб, Махрамдан кочгандан кейин мен Мулла Абдулкарим оркали юборилган (сизнинг) хатингизни олишим биланок мамнуният билан розилигим ва содиклигим хакидаги хатимни совгалар билан Эшон Фозил Ахмад Махдум Аъзам ва Иса авлие оркали юборганман. Сиз бу томонга юрганингизда ва тўхтаган хар бир жойингизда имкони борича уз хизматимни адо этдим.

Мен сиз билан учрашганимдан кейин сизнинг доно сўзларингизни тушундим ва тамомила тинчландим хамда сизга бўлган умидим кунданкунга ортиб борди. Мен сизнинг ваъдаларингиз ва эътиборингизни барчага тарғибот этганимда халк каноат хосил килди.

Мен жума куни сулх шартлари билан танишдим. Мени гунохкор дейилиб, товон тўлаш белгиланган. Шартноманинг айрим моддаларини бажаришга ожизлигимни англаб, илтимосимни ездим. Мен сиздан мамнунман ва хурсандман хамда сизга миннатдорлигимни изҳор киламан. Менга халкни бошқариш кийин, шу боис берган ваъдамни ўзгартириб, мени ва халкнинг такдирини хал этишни сиз ярим подшоҳнинг ихтиёрига топшираман».

Насриддинхон ўзини шу даражада ожиз ва елгиз сезганки, хонлик такдирини тамомила Россия кўлига топширишга қарор килган. Айниқса, уни товон масаласи каттик ташвишлантирган. Чунки хазинани Худоёрхон олиб кетганлиги туфайли хукуматнинг чўнтаги курук эди. Товонни кашшоклашган халкдан тўплашнинг ҳеч иложи бўлмаган. Кауфман хоннинг хатининг четига: «Мен Насриддинхондан шартноманинг бажарилишини сўраганимда у менинг ишонадиган одамларим йўк, атрофдагиларга эса таяниб булмайди», деб жавоб берганлигини ёзиб кўйган.

Кауфманнинг ўзи хам товон ундиришнинг имкони йўклигини англаб, уни тўлашга зўрламайди. Оқибатда 23 сентябрда СирдарВнинг ўнг киргогининг Россия таркибига киритилиши масаласи бўйичагина хар икки томон шартномани имзолади.

1875 йилнинг 26 сентябрида Кауфман Наманганга келиб, унинг енатрофига кўшин билан жойлашди. Бу вақтда Кауфман Абдурахмон офтобачи ва Пўлатбек бошчилигида Андижон шаҳрида, атрофжойларида катта куч тўпланганлиги хакидаги хабарни олди. Рус манбасида дейилган: «Андижонликлар шаҳарнинг ўн иккита катта кўчасида турли

нарсалардан тўсиклар ўрнатганлар. Андижон химояси учун шахарликлардан ташкари кишлокларнинг аҳолиси ҳам келган. Шахар химоячиларининг сони 6070 минг кишидан иборат бўлиб, уларга Абдурахмон офтобачи бошчилик килган. Пўлатбек эса 15 минг киргиз билан русларга орқа тарафдан зарба бериш мақсадида шахар чеккасига ўрнашган».

Пўлатбекнинг кейинги фаолияти ҳақида шуни айтиб ўтиш лозимки, у ўз атрофига киргизлардан ташкари енгилиб кочган Кўкон аскарларини ҳам тўплаб, анча куч йиккан. Унинг тарафига кипчок вакирғизларнинг Ўродали, Бўтабек, Бағишбек, Мулла Йўлдош, Исфандиёр, Мирзакул, Ёрмат, Эшмат, Амалиш огаси, Шомирза, Умарбек, Хасанбек Сулаймон удайчи, Абдумўмин сингари атокли кишилари ҳам ўтган. Улар Насриддинхон ватанни сотиб Россия тарафдори бўлгани учун Пўлатхонни Андижоннинг Бўтакора кишлоғида хон деб эълон килдилар.

Андижоннинг озодлик кураши марказига айланиши босқинчиларни каттик ташвишлантириши турган гап эди, албатта, Чунончи, Кауфман дархол генерал Троцкий бошчилигида 1400 кишилик кўшинни 4 ракета станогига ва 8 тўп билан Андижонга жўнатган. Улар 29 сентябрда Андижондан 6 чакирим узокликдаги жойга бориб ўрнашганлар.

Биринчи октябр куни генерал Троцкий ўз қушинини полковник Скобелев, МиллерЗакомелский ва барон Аминов бошчилигида уч қисмга бўлиб, шахарга ҳужум қилишни буюрган. Улар шахарга яқинлашганда Пўлатхон отликлари ҳужумга ўтган, лекин душман тупларидан отилган ўқ емири остида ҳужум қайтарилган. Полковник Скобелев ва Аминов бошчилигидаги кўшин шахарга кетмакет ўқ отиб, бостириб қиради. Улар шахардаги ҳоким саройини ишғол этган вақтда МиллерЗакомелский солдатлари ҳам етиб келган. Шундан кейин ватан химоячилари билан душман қучлари ўртасида каттик жанг бўлган. Жангда бевосита қатнашган рус ҳарбий хизматчисининг сўзига қараганда, солдатлар ҳоким саройини эгаллаб, унинг атрофидаги уйларни бузиб ташлаганлар. Хатто химоячилар қаршилиқ кўрсатган айрим хонадонларга тўплар отиб, хонавайрон қилинган¹.

Душманга қарши уйларнинг томларидан, тўсиклар ортидан, дарахтлар орасидан ва бошқа жойлардан ўқлар отилган. Солдатлар қаердан ўқ отилган бўлса, ўша жойни тўплардан ўққа тутган. Ҳоким саройи ҳам босиб олинган. Шундан кейин генерал Троцкийнинг кўрсатмасига биноан шахар ендирилиб, ҳаробага айлантирилди. Ўша 1 октябр куни соат 2 да душман аскарлари шахар яқинидаги лагерларга қайтиб, дам олган. Икки соатдан кейин Скобелев раҳбарлигидаги 200 казак, 6 тўп билан келиб, шахар халқини янада каттиқроқ жазолаш учун уни уч соат мобайнида тинимсиз ўққа тутди. Уруш 6 соатга чўзилиб, химоячилар каттик жанг қилганлар. Бироқ душман устун келиб, жуда кўп одамларни қирган, кўп уйжойлар хонавайрон бўлган. Бу ҳам камдек, генерал Троцкийнинг ваҳшийлиги авжига миниб 2 октябрда ҳам шахарни тўплардан ўққа тутказган. Шунга қарамай, химоячилар қаршилиқ кўрсатишни тўхтатмаганлар. Босқинчилар Фарғона водийсининг энг йирик ва ривожланган шахарларидан бири ҳисобланган Андижонни узок вақтгача қаддини кўтара олмайдиган даражада остинустин қилиб ташладилар. 12 октябр кунлар Андижонга тўплардан жаъми 226 снаряд отилган эди. 1875 йил 3 октябрда генерал Троцкий Андижондан Наманганга кетиш йўлида ватан химоячилари билан тўқнашган. Бундай тўқнашувларда қатнашган, деб кўп кишлоклар ендирилган. Қанчаданқанча одамлар ҳалок бўлган, хонадонлар

вайронага айланган. Айрим маълумотларга караганда, Андижонда шахсан Скобелев бошчилигида 20 минг киши ўлдирилган.

Шу тарика, Троцкий ва Скобелев яхши курулланган кўшин билан халк лашкарларини биринкетин кираверган. Генерал Троцкий кўмондонлигида ҳаракат қилган кўшин жангларда 12 киши йўқотган, ярадорлар сони 59 кишини ташкил этган.

Босқинчилар икки ярим ой ичида тўплардан химоячиларга қарши 387 снаряд отганлар. Шу вақт ичида 150 милтик, 144 туп, 32260 туп уқи, 1092 граната ўлжа олганлар. Бу химоячилар учун жуда катта талофат эди.

Генерал Троцкий Наманганга яқинлашганда Пўлатхон лашкари билан тўқнашиб, кўзғолончиларни мағлубиятга учратган. Пўлатхон қочиб кетаётганда отдан йиқилиб, оёғи синган. У курашни давом эттиришга аҳд қилиб, Асакага ўрнашган. Бу ерда Пўлатхон атрофига 12 минг киши тўпланиб, улар биринкетин бир неча галабага эришадилар. Чунончи, Пўлатхон халқнинг бевосита ердами билан Уш, Андижон ва Маргилонни эгаллайди. Бу ҳол Насриддин мавқеини катта хавф остида қолдиргани учун у Маргилоннинг собиқ беги Султон Муродбек бошчилигидаги аскарларни Пўлатхонга қарши юборган. Бироқ бу бек ҳужум қилишдан қўрқиб, Файзобод қишлоғига ўрнашади ва қирғиз кўзғолончиларининг айрим гуруҳлари устидан галабага эришади. Бу жангларда асир олинган 30 нафар қирғиз Кўконда хон томонидан дорга осялади. Бу вақтда Пўлатхон томонидан Маргилон беги лавозимида тайинланган Валихон 20 минг киши билан Файзободга ҳужум қилиб, Султон Муродни тўрмор этади. Кўп қишилар ўлдирилади, Султон Мурод эса Кўконга қочади.

Бу фожеалар юз бераётганда Кўкон шахрининг ўзида ҳам Насриддинхонга қарши қучлар бош қўтарган эди. Халқ нафрати ва қаршиликка учраётган Насриддинхоннинг тақдири хавф остида қолади. Шу боис у 9 октябрда уч соатлик жангдан сўнг шошилиш равишида Хужандга қочади. Афтидан, хонга қарши курашга Уратепанинг собиқ беги Абдулғаффорбек бошчилик қилганки, у тахтни қўлга олади. Шундан кейин ҳам Кўконда тартибсизлик ва зўравонлик ҳукм сураверди.

1875 йил 16 октябрда Кауфман Наманганга генерал Скобелев бошчилигида 14 рота, 500 казак, 4 ракета станоглари ва 16 тўпдан иборат ҳарбий қучни қолдириб, Хужандга қетган. У Наманган беклигининг Россия империяси таркибига қиритилганлигини эълон қилиб, хонликка яна бир бор қашатқич зарба беради. Скобелев бу вақтда Наманган бўлимининг бошлиғи этиб тайинланганди. Водий халқи қанчалик азобуқубатлар, қисли қурилмаган қирғинларни қурмасин, қарибир, озодлик қурашидан қоз қечмади. Ақсинча, хонлиқнинг турли қойларида қалаблар қўтарибди. Қасан Қалла бошчилигида Янгиқўрган ва Бачқир қишлоқларининг ақолиси Кўкон шахрига бостириб қириб, хон қаройини таладилар ҳамда Султон Муродбекни қутиб, Пўлатхонга қўнатдилар. Бу ерда унинг қалласини танасидан қудо қиддилар. Файзобод жангида қолиб қелган Валихон ўз атрофига янға қучларни қулаб, Наманганни босқинчилардан озод этишни қежалаштиради. Маргилонлиқлар, қирғизлар ва бошқа қишлоқларнинг одамлари Балиқчи қомон йўл олганда, Валихон улар билан бирқалиқда Қорақаре атрофида Скобелев солдатларига қарши жангда мағлубиятга учради. У Маргилонга қелганда қалок бўлганларнинг оилалари унға ташланадилар. Қировардида, қазодан қўрққан Валихон шахардан қочиб қетади. Бу урушда руслардан бир қиши ўлдирилади, 10 қиши қараланади. 1875 йилнинг 18 октябрида қолқовник Қичугин Ашобага қориб, кўзғолончилар билан жанг қилиб, қишлоқни бутунлай қаробага айлантиради. Бу урушда

уч боскинчи ўлдирилиб, 11 боскинчи жарохатланади. Кўзголон катнашчилари каттик жазоланадилар.

Сирдаренинг ўнг киргогида Наманганнинг собик хокими Ботир Турабек ҳам атрофига одам тўгогаб, боскинчиларга карши бош кўтарди. «Бул тарафда, Наманганда, — деб езади Ибрат, — Ботура деган киши чикиб, эски сипохлардан йигиб, мухораба килмок бўлуб, учтўрт минг одамини жамлаб, Туракургонни гарб тарафидаги Сарсончап деган кирга аскар йигиб уламолар сўзларига кулок солмай ҳаракатда эрдилар».

Ботир Тўра кўли остидагилар Хўжанд ва Наманганни бирбирига боғловчи йулда СвятополкМирский бошчилигида 20 соддат кўриклаб кетаётган юк ортилган боскинчилар транспортига хужум килиб, уларни битта колдирмай ўлдирганлар.

Скобелев 1875 йил 23 октябрда Туракургон кўзголончиларини енгиб, кўп одамларни ўлдирди. Айникса, кузголонда фаол катнашганлиги учун тўракўргонликларнинг кўггчилиги ўлимга махкум этилади. 23—27 октябрда Туракургонда бўлиб утган тукнашувларда боскинчилардан 6 киши ўлдирилди ва 50 киши, жумладан 3 офицер ярадор килинди.

Бу пайтда Наманганда боскинчиларга карши кайфият зурайган эди. Шу боис барча аҳоли қочиб келган Ботир Тўра тарафига ўтган. Шундан кейин унинг раҳбарлигида химоячилар Наманган шаҳри биқинидаги рус ҳарбий қисмига хужум қилдилар. Бундан хабар топган Чустдаги Скобелев шошилиш равишда қайтиб, 26 октябрда Наманганга келиб, эртаси қуни ватан химоячиларига карши хужум бошлади ва шаҳарнинг бир қисмини остинустин этди. Унинг фармонида биноан шаҳар шу даражада каттик ўкка тутилдики, химоячилардан 8800 киши ҳалок бўлди. Улар орасида ярадорлар сонсаноксиз эди. Бу гал ҳам боскинчилар ўзларининг ваҳшийликларини яна бир бор намоиш қилдилар. Аммо бундай қиргинбаротлар халқни озодлик қурашларидан қайтара олмади. Боскинчилар қўрдиларки, «халқ ани атвори бузук, бекор галва бўлур, буни босмок учун хабар чикардик, эрта отув буладур, кўчага бала чикмасун, деб. Эртаси бирдан чиқуб, кўчада қўрунганни отмок бўлдилар. Хамма қочқоч бўлуб, кўп мусофирлар хонақоҳ масжидда эрдилар, кўча одамлари анда қирганда арқодан қириб, қуп қишиларни отдилар. Ул вақтда ҳеч қим уламою уқалони сўзини олмай, ҳар қим ўз олдида маст қишидек, ўзига бир иш қиладургон қўрунуб, Намангон қўб бефойда хужум остида турганда уламолардан қози мулла Турсун Мухаммад Охунд отланиб қиқиб: «Эй мусулмонлар, сизларга нима бўлди, ояту ҳадисга қаранглар, қитобларда бу қилган ишларингизни савоб демайдур, бизда подшоҳ йўқ, асқоб йўқ, бўл газот эмас», — деб панду насиҳат қилсалар, мастдек муштни қўтарган, тўқмок ва қўянбош қўтарган жухалолар бирдан: «Урунлар, бул қиши Русиядан қишва (қора) олган!» — деб Қозикалон домлани отдан йикитиб, шаҳид қилдилар. Қуни қўрган уламолар бу қуқароларни алқол қўюб юбордилар»¹.

Бу ерда маълум буладик, айрим руқонийлар, ҳусусан, қозикалон хон ва қурослақаларнинг йўқлигини қўқач қилиб, халқни беқуда қаршилиқ қўрсатишдан қайтармокчи бўлганлар. Афқидан, бу қилан улар бекорга қон туқилишининг олдини олмокчи эдилар. Леқин халқда ватанпарварлик туйқуси шу даражада қучли бўлганки, улар қурбон бўлишга ҳам тайер турганлар, қуросиз бўлсаларда, жанг майдонида ўлишни афқал қўрганлар.

Рухонийлар озодлик ҳаракатининг қоявий қучи ҳисобланиб, халқ оммасини қурашга отлантиришда муқим ўрин тутганлар. «Хўқанд шайқулиқломи қилан қозикалон, — дейди

Ахмад Заки Валидий, — русларга карши халкни урушга даъват ва тарғиб этдилар. Натижада уларни камокка олдилар. Кауфман шундан сўнг шайхулисом ҳам, козиқалон ҳам деган нарсалар бўлмасун, деб фармон берди».

Кауфманнинг рухонийларга карши бундай фармони ҳеч бир самара бермай, халқ улар таъсирида ватан мустақиллиги йўлида жонини фидо қилдилар. Рухонийлар Худоёрхон тахтни ва, умуман, мамлакатни ўз холига ташлаб қочаётганида ҳам олдинги сафларда туриб халқни кўзғалишга даъват этиб турган эдилар. «Шаҳарнинг тор кўчаларида, лойдан ясалган деворлар орасида (юрган халқ), — дейди ўша муаллиф, — сув тошқинидаги селдек тўлқинланиб, шовуллаб оқиб, нима қилишларини билмасдан хайрон эрдилар. Мулалар бозорларда ҳам шаҳарнинг у томонидан бу томонига чоқиб, «Битдик, хонимиз ўрис томонга ўтди, элимизга русни қирғизди», деб ҳар ерда одамларни тўплаб, нутқлар ирод этиб, халқни хонга карши кўзғатдилар».

Хатто қузғолончилар Худоёрхон қочаётганда уни 6 қақиримғача қувлаб борганлар, лекин қаттиқ қаршиликка учраб, орқага қайтганлар.

1875 йил ноябрининг охирида Пўлатхон Асақадан чиқиб, Марғилонга ўрнашади. Бироқ бу ерда кўп кишини ўддиргани сабабли мавқеи анча пасайиб кетади. Афтидан, у кўпроқ хонлик мақомининг қалбақилигидан норози бўлган гуруҳларни шафқатсизларча жазолаган. Пўлатхон ўзи томонидан Андижон ҳокимлигига тайинланган ва кейин унинг сохта хонлигини қош этган Шомирза додхон, Ёдгор додхон сингари сафдошларини ҳам ўлдиртирган. Пўлатхон Кўкон хонлигининг шарқий қисмида ҳукмронлик қилиб, босқинчилар билан бўладиган урушга тайергарлик қўриб борди. Ўз навбатида, Намангандаги ҳарбий қисмнинг қўмондони ва узининг ватан ҳимоячилари устидан қўлга қиритган ғалабалари учун генерал унвонини олган Скобелев булажак жангга ҳозирликни жадаллаштирди.

Пўлатхон бошчилигидаги кўзғолон таъсирида Панжикентда ҳам озодлик қураши майдонга қелган. Уларга қарши генерал Афимович қўмондонлигида капитан Арендаренко ва майор Абғрали қўл остида икки ҳарбий қисм юборилган. Ҳар икки томон уртасидаги қонли тўқнашувда руслардан 4 киши ўлдирилиб, 25 одам ярадор қилинди. Ярадорлар орасида 3 офицер, ўлдирилганларнинг ичида эса 1 офицер бўлган. Бу талофатлар қаттиқ жанг бўлганлигидан қалолат беради. Босқинчилар ватан ҳимоячиларининг ҳаракатларини шафқатсизларча бостирганлар.

1875 йил 25 декабрда генерал Скобелев Наманганда 4 рота, 40 қазақ ва 10 тўп, Қустда 2 рота, 20 қазақ, 6 тўп, Оқжарда 2 рота, 100 қазақ ва 2 тўп қолдириб, 2800 киши ва 12 тўпдан иборат қўшин билан Андижонга йўл олади. «Шундан кейин Скобелев, — дейилади рус манбаида, — Норин дареси орқали Қорадаренинг ўнг қирғоғи бўйлаб қипчоқларнинг энг қатта қишлоғи Қойтуғтача борди. У қета туриб, йўлнинг икки томонидаги Ўзган шаҳрини ва даренинг қап қирғоғига қочиб қетган аҳолининг қишлоқларини ендириб, йўқ қилиб ташлади. Шундан кейин генерал Скобелев Қорадарени қечиб ўтиб, 1876 йил 3 январда ўзининг барча ҳарбий қисмларини Андижондан 5 қақирим масофадаги Мирравот деган жойга ўрнаштирди. Бу вақтда Андижонда Абдурахмон офтобачи 20 минг қуролланган халқ лашқари, 5000 сарбоз ва 10 минг отликни тўплаганди».

Душман томонидан ўт қўйилган жойлар орасида Хўжаобод, Лугумбек, Сармоқ, Оқмозор, Қайработ, Янғизбоқ, Қалонқишлоқ, Қораянтоқ ва Маси ҳамда бошқа қишлоқлар бор эди. Генерал Скобелевнинг буйруғига биноан полковник МиллерЗакомелскийнинг ҳарбий қисми Қулуму ва Мадрасайи офтобачи қишлоқларини ендирганлар.

Шу тарика, боскинчилар ўтган йўллари конга ботириб, ут қўйиб, ёндириб, вахшийлик қилганлар. Генерал Скобелев 47 январ кунлари Андижон шахрини стратегия нуктаи назаридан ўрганиб, қўшинни Окчакмок тепалигига жойлаштирди. Сўнгра 8 январда хужумга ўтган харбий қисмлар шаҳар маркази ва Гултепани эгаллаб, зудлик билан бу ерга туплар ўрнатганлар. Руслардан 2 киши ўлдирилган ва 7 киши, жумладан, бир офицер ярадор қилинган. Химоячилар эса жуда кўп одам йукотган. Абдурахмон офтобачи химоячиларнинг катта қисми билан Асакага қочган. Кушин 9 январда қаршиликка учрамади, лекин халқ бўйсунганлигини изҳор этмагани учун шаҳар эрталабгача тўплардан ўкка тутидди. 10 январда эса қўшин Ўрдага ва Гултепага жойлаштирилди, 11 январда шаҳар вакиллари қелиб, таслим бўлганликларини маълум қилдилар.

Демак, боскинчилар билан химоячилар уртасида каттик жанглар бўлиб ўтганки, шаҳардагилардан «нихоятда кўп одам ўлдирилган». Андижон шахрида Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги курашнинг мағлубиятга учраши юқори табақа вакиллари орасида умидсизлик қайфиятларини тугдирган. Оқибатда шаҳарни душманга топширишга мажбур бўладилар. 1876 йилнинг 13 январиди генерал Скобелев Асакага яқинлашиб, уни хар жихатдан ўрганади. Руслар 18 январда 2 рота пиеда аскар, 240 отлик, 500 казак, ракета батареяси ва 4 туп билан Асаканинг химоячилар урнашган шарқий томонини ва ўрдани тўплардан ўкка тутадилар. Сўнгра солдатлар хужумга ўтиб, тепаликдаги химоячилар қаршилигини енгиб, чекинишга мажбур этадилар. Боскинчилар Маргилон йўлида чекинаётган химоячиларнинг ортидан хужум қилиб, 800 кишини ўлдирадилар. Бу мағлубият юқори табақа вакиллари шу даражада ваҳимага туширганки, 20 январда Абдурахмон офтобачи ўзининг 12 сафдоши, шу жумладан, Ботир Тўра, Исфандиер, Холикул Парвоначи, Нормухаммад додхоҳ ва бошқалар ҳамда 700 йигити билан Скобелевга таслим бўлади. Яқиндагина боскинчиларга қарши халқ курашининг бошида турган Абдурахмон офтобачи генерал Скобелевга халқ Пўлатхонни ўта шафқатсизлиги, қўп кишиларни ўлдирганлиги учун ёмон қўриши ва уни тутишда ердам беражаги ҳақида гапирган. Кейинчалик Скобелевнинг тавсиясига мувофиқ ихтиёрий равишда таслим бўлганлиги ва уруш вақтида русларга нисбатан «вахшийлик» қилмагани учун император унга полковник унвонини беришга рухсат этган. Генерал Скобелев кўп одамларни ўлдириш ва шаҳарни вайрон қилиш билан бирга, андижонликларни товуқ тўлашга мажбур этиб, 33 минг сўмни дарҳол ундирган. Бунга ватан химоячиларининг каттик қаршилиқ қўрсатганлари ҳам сабаб бўлган эди, албатта.

Абдурахмон офтобачининг мағлубиятидан кейин анча тинчланган Насриддинхон 1876 йилнинг 21 январиди Кўкон тахтини қайтадан эгаллаш учун Махрамдан йўлга чиқиб, Найманча қишлоғига қелганда унга Пўлатхон тарафдори сифатида Кўкон ҳокими ўрнида турган Абдуллабек раҳбарлигидаги аскарлар хужум қилганлар. Хон 200 кишисини йукотиб, Махрамга чекинган. Аммо 23 январда хон тарафдорлари Абдуллабекни енгиб, Насриддинхонни Кўконга таклиф этадилар ва Насриддин 29 январда тахтга ўтиради. Бу рус харбий маъмуриятининг раҳнамолигида бўлган, албатта.

Пўлатхон Андижондаги мағлубият ва Абдурахмон офтобачининг душманга таслим бўлганини эшитиб, унинг ақауқалари ва қелинини ўлдиртиради. Айни бир пайтда штабскапитан Святополк-Мирский, унтерофицер Ф. Данилов, яна 8 кишидан иборат рус асирларини ўлимга ҳукм этади. Генерал Скобелев ватан химоячиларининг асосий қисмларига зарба бергач, Миллер-Закомелскийга 600 казак, ракета батареяси, 2 рота

пиеда аскар ва 4 тўп билан Маргилонга Пўлатхонга карши юришни тайинлаб, Наманганга жўнайди. Харбий қисмнинг штаб бошлиғи лавозимида кейинчалик харбий вазир бўлган капитан Куропаткин турган. Бу кушин 1876 йилнинг 27 январиди Андижондан Маргилонга йўлга чиққан. Айни бир вақтда рус харбий бошлиғи ихтиерий равишда куролларни топшириш ҳақида Маргилон аҳолисига хат юборган. Бу вақтда Маргилонда Пўлатхон кўл остида кўпмингли ватан химоячилари тўпланган эди. Шу боис у босқинчиларга карши жанг қилиш имконига эга эди. Бирок у рус кўшинининг келаётганини эшитиб, 5000 отлик ва қисман пиеда аскарлар ҳамда 5 тўп ва 200 туяга ортилган юқлар билан Учкўргонга кетган. Бу ерда шуни айтиб ўтиш лозимки, Пўлатхон харбий ва давлатни бошқариш ишларидан беҳабар бир оддий киши эди, холос. У минглаб одамларни ўз отрядига тўплашга эришган бўлсада, лекин уларни етарли даражада бошқара олмади. У кўпроқ зўравонлик ва курқитиш воситасида иш юритганлиги учун мавқеи вақт ўтиши билан пасайиб борди.

Рус кўшини Пўлатхоннинг изи билан юриб, 1876 йилнинг 28 январиди Учкўргонни куршаб одди. Сунгра улар тўсатдан ҳужум қилиб, у ерга бостириб кирдилар. «Девордан биринчи бўлиб, — дейилади рус манбасида, — капитан Куропаткин кирди. Ўрдада Пўлатхонни кутқариш учун жонини тикканлар билан кўл жанги бўлди. Бу вақтда 300 солдат 4 тўп билан етиб келиб, дархол жангга ташланди. Пулатхоннинг кучлари сочилиб кетди. Бу жангда 5 мис тўп, кўп куроласлаха ва Пўлатхоннинг молмулки, хазинаси ўлжа олинди». Пўлатхон эса Олой водийсига қочиб, Дарауткўргон деган жойга урнашди, аммо бу ерга Коратегин ҳокими ҳужум қилиб, Пўлатхоннинг охириги кучларини тормор этди. Шундан кейин Пўлатхон бир гуруҳ ишончли кишилари билан Чавай деган жойга қочди. Бу ерда у кўлга олиниб, рус ҳукумати вакилларига топширилди. Бу ишни амалга оширишда унинг ашаддий душманларидан бири Мирзакул жонбозлик кўрсатди.

Пўлатхон кўзғолонининг бостирилиши пойтахт Петербургда, хусусан император томонидан мамнуният билан карши олиниб, унинг катнашчилари мукофотландилар. 1873—1876 йиллари Кўкон хонлигидаги ўта дахшатли урушлар, кўпдан кўп одамларнинг қаршилиги, шаҳар ва қишлоқларнинг вайрон қилинишидан сўнг халқ оммасининг тинкаси қуриди ва қашшоқлашди. Ҳаётнинг барча тармоқлари издан чиқиб, мисли кўрилмаган азобуқубатлар ҳукм суриб, қайгуалам, кўзбшлар ҳамда қонлар бамисоли даре қаби окди. Мана шундай оғир шароитда ҳам халқ Ватан мустақиллиги учун қурашдан воз кечмади. Аммо уларнинг ўз ҳолига ташлаб қўйилиши, ўзаро низою қурашлар ҳамда харбий техника ва харбий билимнинг пастлиги мағлубиятга олиб келди. Бир гуруҳ маҳаллий амаддор табақа вакиллари эса бошқа иложини тополмай, Россия ҳукмронлигини тан олишга мажбур бўлдилар. Улар халқ номидан қалбаки езма мурожаатларни уюштиришиб, Россия ҳукмронлигига розилиқларини намойиш этдилар. Хатто айрим жойларда «тантанали» учрашувлар уюштирдилар.

Хонликда содир бўлган кейинги воқеалар пайтида генералгубернатор Кауфман Петербургда эканлиги учун унинг ўрнида вақтинчалик генерал Колпаковекский турган эди. 1876 йил 5 февралда бу кўмондон Кауфманнинг Кўкон хонлигини Россия империяси таркибига қиритиш ва Кўкон шахрига харбий юриш қилиш ҳақидаги телеграммасини олади. Шунга биноан Хужанд, Андижон ва Тошкентдан харбий қисмлар Наманганга жўнатилади. Генерал Скобелев кўшин билан Намангандан чиқиб, 7 февралда Кўкон шахрига яқинлашиб, Насриддинхонни ўз ҳузурига чақиртиради. Сунгра 8 февралда шаҳарга бостириб кириб, хон ўрдасини эгаллайди. Душманга қарши уруш тарафдорлари қамалади ва 29 тўп қулга олинади.

Эртасигаек Насриддинхон ва унинг хамрохлари Тошкентга юборилади. Бу воқеадан кўп ўтмай бошқа харбий қисмлар ҳам Фарғонага келади.

1876 йил 15 февралда генерал Колпаковский Кўконга келади. Бу тугрида генералгубернаторликнинг расмий газетаси шундай езданди: «Собик Кўкон хони Саъид Насриддин ва Абдурахмон офтобачи Тошкентга жунатилганидан кейин 14 февралда генераллейтенант Колпаковский император олий хазратнинг кўрсатмасига биноан Кўконни эгаллаш ва уни рус тобелигига ўтказиш ҳамда Фарғона вилоятини ташкил этиш учун Хўжанддан Кўконга жўнади.

Собик хонлик аҳолиси генерал Колпаковскийни хурсандчилик билан қарши олди.

Колпаковский барча аҳолига императорнинг хонлик халқларини Россия тобелигига ва умум бир оилага олиш ҳақидаги марҳаматини ҳамда бундан буён улар тенг ҳуқуқларга эга бўлишларини эълон қилди. У халқни ўз машғулоти билан шугулланишга даъват этиб, рус ҳуқуқати тинчлик ва барқарорликни таъминлашини билдирди. У савдода, деҳқончиликда ва ҳунармандчиликда муваффақиятлар тилаб, тенг ҳуқуқ ва адолат бўлишини ваъда қилди ҳамда подшоҳ ҳақида дуолар ўқишни сўради.

Генерал Колпаковский 15 феврал, соат икки яримда Кўкон девори ёнига келган эди. Шу вақтда генерал Скобелев барча харбий қўшинлар билан уни қарши олган. Колпаковский саломлашиб, қахрамонлик учун рус аскарларига миннатдорлик билдирганидан сунг савдо аҳли, ҳунарманд ва оксоқоллардан иборат шаҳар вакилларига шаҳар ва, умуман, Фарғона водийси рус ҳуқуқатига бўйсундирилганлигини билдирди. Шундан кейин тўп овозлари остида Колпаковский от устида, штаб аъзолари кузатувида шаҳарга кириб, сарой майдонида қўшин парадини ўтказди. Сўнгра қўшин Колпаковский орқасидан хон саройига қирди».

Газета саҳифасига битилган мазкур сатрлардаги «халқнинг хурсандчилиги» ҳақидаги сўзлар мутлақо асоссиздир, албатта. Буни юқорида шарҳлаган жанглар яққол кўрсатиб турибди. Бундан ташқари, Кўконга минглаб солдатларнинг қиритилиши ҳам халқнинг норозилиги туфайли эди.

Рус ҳуқуқати бўлажак ҳавфнинг оддини олиш учун Насриддинхон ва Абдурахмон офтобачини нафақа билан таъминлаб, Россияга сургун қилди. Хусусан, Насриддинхон Владимир губерниясига юборилди. 1876 йил 1 мартда Пўлатхон Марғилонда дорға осилди, руслар учун ҳавфли кишилар эса ҳибсга олинди. Босқинчилар мамлакатга ўзлари бостириб қирганлари ва урушни ўзлари бошлаганларига қарамай, харбий харажатларни ундиришга ҳаракат қилдилар. Масалан, Кауфман Пўлатхонга ен берганлиги учун Марғилон беюшгига 125000 тилла (500 минг сум) тоvon солган эди. Умумлаштириб айтганда, хонлик халқлари мустақиллик ва озодлик учун кўлидан келганича жонларини фидо этдилар. Аммо ҳар жихатдан яхши қуролланган босқинчилар голиб келиб, водийни вайронага айлантирганлари ҳолда Кўкон хонлигини тугатдилар. Янги ташкил топган Фарғона вилоятига водийнинг шаҳарлари, қишлоқ ва овуллари қиритилган эди. Кўли қонга беланган генерал Скобелев вилоятнинг харбий губернатори лавозимига тайинланди.

Ғарчанд хонлик тугатилган бўлсада, лекин қирғизлар озодлик қурашларини давом эттиравердилар. Масалан, 1876 йил мартда Марғилон уездига қарашли Гўлжа ва Шохимардонда минг кишилик қирғизлар бош қўтариб, Худойқулни хон қилиб сайладилар. Уларга қарши полковник Королков бошчилигида харбий қисм юборилди. Қорақияда бўлган жангда кўзғолончилар душман томонидан тормор этилди. 1876 йили Олой

киргизлари икки марта капитан Куропаткин ва Скобелев харбий кисмларига хужум килганлари маълум. Ўша йили рус харбий кисмлари бошка киргиз кўзголончилари билан ҳам тўкнашиб, уларни мағлубиятга учратдилар. Пировардида, киргиз галаенлари ҳам тамомила бостирилиб, улар Россияга бўйсундирилди.

Кўкон хонлигидан кейин навбат туркманларга келди. Мустакиллик учун қахрамонона курашган бу халқ ўзининг жасорати ва мардлиги билан катта шухрат қозонди. Руслар жуда кийинчилик билан 1881 йили Ашхободни ва 1884 йили Марв водийсини эгаллади. Улар бутун таркман элини қонга белаб, вахшийликларини изчиллик билан давом эттирдилар.

1895 йили Помирнинг Россиянинг Марказий Осиёдаги чегараси сифатида белгиланиши унинг босқинчилик ва талончилик режаларининг охириги нуқтаси ҳисобланади.

Ҳамид Зиёев